

INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM – TÖRTÉNETI INFORMATIKA

Bevezető

„...ahogy az asztalos a mának dolgozik... a történésznek is a saját jelenkorában felmerült kérdésekre kell a maga eszközeivel válaszolnia...”

(Kosáry Domokos, 1987)

„...csakis a jelen szemüvegén keresztül át vizsgálhatjuk, illetve érthetjük meg a múltat... a jelen megértésének a múlt a kulcsa.”

(Carr, E. H., 1993)

Elgondolkodtató, hogy a történetírás klasszikus szállóigéjének (*„historia est magistra vitae”*) közhellyé kopásával párhuzamosan hányféle alakváltozatban tűnik fel ugyanez a tartalom a legelmélyültebb megközelítésekben is. Szinte nincs e századnak olyan neves, elméleti-történetfilozófiai kérdésekben állást foglaló történésze, akitől ne tudnánk idézni a kiválasztott mottókhhoz hasonló egyértelműséggel megfogalmazott alapelvet. Az öncélú jelenre vonatkoztatottságtól, a „prezentizmustól” persze minden jelentős gondolkodó nagy műgonddal határolja el magát, megismételve vagy újra felfedezve Bloch (1974) érveit. Ritkábban fordul elő, hogy a „*jelen megértésének*” funkcióját a „*jövő megismerésének támogatásában*” megtalálva (Braudel, 1977) a kiinduló gondolat a történelem tudományrendszertani helyének, de még inkább ismeretelméleti szerepének megragadásáig jut el (miközben pl. Popper [1989] és nyomában mások éppen az így felfogott tudományos programtól óvnak). Annál gyakoribb, hogy közvetlen módszertani követelményt származtatnak belőle. „...*minden új nemzedéknek a maga módját át kell írnia a történelmet... minden új történésznek, ha nem elégszik meg azzal, hogy új válaszokat adjon a régi kérdésekre, felül kell vizsgálnia a kérdéseket is*” (Collingwood, 1987).

Mindezt szem előtt tartva sokatmondó, hogy a történettudomány és a hozzá egészen közel sodródott történeti antropológia legzajosabb „új (vagy új köntösben jelentkező) kérdései” a mégoly sikeres válaszokkal együtt is voltaképpen hermeneutikai-módszertani természetűek, miközben a jelen valósága soha nem tapasztalt dübörgéssel tör be a tudósszobák csendjébe. Nem kell haladás- vagy katasztrófaártínnak lenni ahhoz, hogy az ezredvég félelmetes tempójú gazdasági-társadalmi átalakulásainak horderejéről fogalmat alkothassunk. Az elkerülhetetlenül felvetődő dilemmák által közvetített lelkiismereti kihívás társadalmi mozgalmakban és intellektuális műfajokban ölt

testet: a zöld mozgalmak, a trendpublicisztika és a futurológia „felfutása” mögött a jelenállapotnak ugyanazt a kihívását találjuk. Nincs semmi meglepő tehát abban, hogy az ökológiai szemlélet előretörése megtermékenyítette a történelemszociológia egy részét is, és megszületett az „*Environmental History*”, a *történelmi ökológia* (Pfister, 1989; Walter, 1990), amely az ember (társadalom) és a természeti környezet által alkotott rendszer különböző típusú történelmi megragadásának irányzatait gyűjtötte össze. E „legfiatalabb tudomány” – hogy a művelésébe örvendetesen gyorsan és magas színvonalon bekapcsolódó hazai műhely reprezentatív kötetének bevezető tanulmányát idézzük (R. Várkonyi–Kósa, 1993) – pontosan tízéves. 1986 nyarán, a berni Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszuson született, és rövid idő alatt szédületes pályát futott be. Tanszékek, konferenciák, kutatóközpontok, folyóiratok, monográfiák, nemzetközi szervezetek jelzik, hogy az új diszciplína valamilyen formában „telibe találta” a jelenállapotot. Nem is kétséges, hogy az ökológia és a biotechnológia körül csoportosul a korkihívások tekintélyes része. Éppen ezért egészen feltűnő, hogy a korkihívások másik nagy vonzaspontja, az „*információs robbanás*”, az „*információs társadalom*” (újabbban: az „*információs szupersztráda*”) nem eredményezett „történettudományi detonációt”. Megkerülhetetlen a kérdés: hol késik az „*Information History*”, az *információtörténelem*?

*

Guy Lardreau követelményként emlékeztet Lucien Febvre Rabelais-monográfiájának elhíresült passzusára „a történetírás részeként felfogott anakronizmusról” (Duby–Lardreau, 1993). „*Minden korszak szellemisége megteremti a múlttól alkotott sajátos történelemszemléletét, megalkotja saját Rómáját és Athénját, középkorát és reneszánszát...*” – mindez akár a korábban idézett Collingwood-maxima párja is lehetne. S lám, mintha meg is találnánk saját korunk Athénját! Albert Gore, az Egyesült Államok alelnöke 1993-as Buenos Aires-i beszéde, amely deklarálta, hogy az információtechnika új korszakának eszközvilága az „athéni demokrácia új fórumait” teremti meg, azóta is hivatkozási alapja lett az „elektronikus Athénról” áradozó publicisztikáknak. Egy nemzetközi kommunikációs folyóiratban aztán a Colorado Egyetem egyik játékos kedvű professzora egymás mellé tördeltette az ókori Athént ábrázoló metszetet és a Georgia állambeli Athens idegenforgalmi brosúrájának címlapját, s a szerző, Gore-ral élcelve, annak a sejtésének adott hangot, hogy az athéni demokrácia új fórumai nem az antik agorához hasonlítanak majd, hanem az amerikai kisváros, Athens bevásárlóutcájához (Szecső, 1994).

A „bevásárlóutca” remek metafora: az „információs korszak” piacvezérelt és elsődlegesen gazdasági kiindulópontú lényegére utal. Nem véletlen, hogy a társadalomtudományok közül elsőként a gazdaságelmélet figyelt fel a technika és a gazdasági gépezet metamorfózisára. Machlup (1962) és Porat (1967) történelmi kitekintést sem nélkülöző összegző műveikkel életre hívták az „*információ- és tudásgazdaságtant*” (*Information and Knowledge Economy*), amely a gazdaság, illetve a termelés információs természetű szektorainak elkülönült vizsgálatában találta meg feladatát. Csakhogy a kihívás mélyebb: ha „az információ- és tudásgazdaság avval a felismeréssel indult, hogy a gazdasági rendszert mozgásba hozó döntéseket annak tárgyával az információáramlás kapcsolja össze” (Lamberton, 1971), akkor nem elég pusztán az információs szektorra figyelni, hanem a gazdaság működési elvének és fejlődésének egésze igényli a jól feltett „új kérdéseket”. „A gazdasági fejlődés megértésének valódi kulcsát adó in

formációs és tudásfolyamatok nem foglalták el méltó helyüket a közgazdászok gondolkodásában” – Boulding (1971) negyedszázados megállapítása mind a mai napig érvényes, mert az „alternatív közgazdaságtan” inkább ökológia- és etikaorientált (Zsolnai, 1987), miközben például az elektronikus pénz a hagyományos pénzforma több ezer éves történetének végére kezdi kitenni a pontot...

Az „információgazdaság” által vágott ösvényen ugyanakkor könnyebben haladt előre a társadalomelmélet. A nyolcvanas évek elejére gyakorlatilag önálló tudományterületet teremtett az „*információs társadalom*” tanulmányozásával (szakfolyóirat, konferenciák, kutatóközpontok stb.), ám makacsul megragadt a szociológiai-gazdaságelméleti-politológiai keretek között, s a történeti kitekintést átengedte a Toffler nevével fémjelzett „futurológiai” iskoláknak. Alvin és Heidi Toffler szuggesztív jövővíziói a „harmadik nagy társadalomtörténeti hullám” koncepciójára épülve az információs korszak tartalmait a földművelő és ipari korszakok szerkezeti és fejlődési sajátosságaiból kiindulva ragadják meg (elsősorban Toffler, 1980). Minden vitatható következtetésünk ellenére a Toffler-művek nagy érdeme a kérdésnek a köztudatba való bevitele – legalább egy elnagyolt modell erejéig, afféle gondolati előrsként olvasók milliói számára ölt testet a jelen kihívásának történeti beágyazottsága. Annál fájóbb a hiány: hol vannak az információtörténelem főcsapatai? Hol és miképpen kerül fel a „jelen szemüvege” a történészfekre?

*

Az a vaksi, aki mondja – vághatná a hiányra panaszkodók szemébe a történelem és a számítástechnika számos összekapcsolója. 1965: konferencia a Yale Egyetemen, francia publikációk sora, a hetvenes évekre kiformalódó három „iskola”: a gazdaságtörténetre koncentráló amerikai–kanadai *kliometria*, az Annales-körhöz köthető „*histoire serielle*”, amely a protostatisztikai időszak struktúráit tanulmányozza, és az erősen matematikai indítatású *bielefeldi* műhely (Greksza, 1994). Ez nem elég?

A korábban felvetett igény szempontjából bizony nem. A „*kvantitatív történetírás*”, később „*történeti informatika*” gyűjtőnév alá sorolt irányzatok ugyanis alapvetően a történészi munka infrastruktúrájának megújításához járultak hozzá (a könyvtár- és dokumentációtudomány számítógépes nyilvántartó- és keresőrendszereihez hasonlóan), s önmagukban semmifajta paradigmatiszta fordulatot nem jelentettek. Talán éppen ezért alakult ki „hagyományos” történészkörökben erős ellenszenv az irányzat iránt, amely a kezdeti időszakban – talán az önmeghatározás nehézségei miatt is – merészen túlméretezte saját jelentőségét. (Az afféle badarságokat, hogy „a holnap történésze vagy programozó lesz, vagy nem lesz” – E. Le Roy Ladurie-t idézi Greksza [1994] – éppen a számítástechnikai fejlődés előrehaladtával, a nagy tudású alkalmazói programok elterjedésével ma már senki nem veheti komolyan.) Az ilyen értelemben felfogott „történeti informatika” számára viszont fontos szerep hárul az új tudásvilágok integrálásában, amit mi sem bizonyít jobban, mint a „történeti (valamint régészeti és művészettörténeti) informatika” megjelenése diplomaadó kurzusként neves egyetemeken (pl. Groningenben és Utrechtben).

Hasonlóképpen nem töltheti be a fentiekben elvárt szerepet az „*informatikatörténet*” mint önálló diszciplína sem, hiszen a szűk értelemben a számítástechnika előtörténetére és a század negyvenes éveiben kezdődő diadalútjára, tágabb értelemben a jelrögzítés, feldolgozás és továbbítás tudomány- és technikatörténetére (vagyis a számítógép mellett a távközlés, illetve az elektromos jeltovábbítás históriájára) szűkülő

vizsgálódások pusztán egy hagyományos megközelítési módszert aktualizálnak egy kurrens jelenségcsoportra. A történetiség igénye az informatika birodalmán belül érdekes módon akkor vetődött fel, amikor a hagyományos mérnöki, illetve technicista megközelítések már elégtelennek bizonyultak az egyre bonyolultabb információs rendszerek megteremtésére és működtetésére. Az 1990-es évek rendszerelméleti fogantatású curriculumai már egészen a „szubhumán információs rendszerekig” bezáróan igénylik a történeti szemléletet (Buckingham, 1991). Eközben az eszközközpontú informatikai szemlélet helyett mindinkább tért kezd hódítani az informatika „eredeti”, wieneri értelmezése. Norbert Wiener 1940-ben a légelhárítás tűzvezetési szervezésénél tapasztaltak alapján fogalmazta meg, hogy „egy szervezetet az információs rendszere, tehát az alkotóelemei közötti rendszeres információcsere tesz szervezetté”. Ha ennek nyomán az informatikát „a szervezetek (beleértve az élő szervezeteket is!) információs rendszereivel, a szervezetben zajló információcserékkel” foglalkozó tudományként határozzuk meg (Fercsik, 1993), akkor azonnal egy korszerű, erős társadalmi relevanciájú elméletként áll előttünk. Az egyéni vagy szervezeti tevékenység információtechnikai támogatásának történeteként felfogott „*történeti informatika*” már valóban kínálhat „új kérdéseket”. Ha az informatikai zsargonnak csak a „legdivatosabb” szavait (hálózat, virtuális valóság, szakértői rendszerek, döntéstámogatás, adatbázis, adatvédelem és adatbiztonság stb.) helyezzük történeti nagyító alá, azonnal kiderül, hogy egy tematikus vizsgálat „keresztbevágja” a hagyományos történeti terepeket, illetve „szektorokat”. Az adatbázis-használat társadalom- és technikatörténete például olyan diszciplínákat boronál(hatna) össze, mint a gazdaságtörténet, írástörténet, tudománytörténet, dokumentációtudomány, kriminalisztika. Jól belátható, hogy strukturális azonosság van pl. az adatbiztonság mai és történeti problémái között, s hogy a két megközelítés kölcsönösen segítheti egymást (Z. Karvalics, 1994a).

Míndez azonban még mindig nem a keresett tartomány. Ideje, hogy a „klasszikus” történettudomány háza táján is körülnézzünk, vajon mi a helyzet.

*

Igazítsunk tehát egy kicsit az iránytűn, és ismét a bőség zavarával kell megküzdenuünk. Hirtelen kiderül, hogy ... mintha a történettudomány irányzatainak nagy része *eo ipso* különböző információrendszerek, eszközök és intézmények történetével foglalkozna. A tudomány-, technika-, művészet-, oktatás-, nyelv-, írás-, könyv-, könyvtár-, sajtó-, távközlés-, posta- és cenzúratörténet szinte teljes egészében, de a jog-, vallás-, gazdaság-, had- és politikatörténet számos metszete is jelentős mértékben információrendszerek vizsgálatára épül. Csakhogy az információs mozzanat ezekben a megközelítésekben vagy színes kultúrtörténeti adalékként, vagy egy pozitivisták-krónikás áttekintés tárgyaként, vagy az adott társadalmi alrendszer vizsgálatának a teljesség kedvéért megemlített jelentéktelen komponenseként szerepel, társadalmi környezetével és hatástényezőivel való sokoldalú összekapcsolás nélkül. Nem az információ, hanem az információval foglalkozó intézmény; nem az információházartás, hanem az információ mozgásának technikai és azok eszköztámogatása; nem az információt használó ember, hanem az információt tárgyiasító eszköz: nagyjából ez a kiindulópontjuk, amely ráadásul „korfüggetlen” is, amennyiben az idesorolható munkák javarészt módszertani újítások nélküli filológiai háttérteljesítményre épülnek.

A kultúra – mint a társadalmi szinten legátfogóbb információs alakzat – vonzáspontja körül azonban az utolsó félszáz évben valóságos interdiszciplináris forradalom

bontakozott ki, s ennek során számtalan különböző tudományág ért össze a kultúra egészének vagy valamely részrendszerének vizsgálatakor.

A legjelentősebb vonulat kétségtávolan a *kommunikációs* jelenségcsoportra építő elméleteké. Colin Cherry úttörő műve (*On Human Communication*, 1957) után az önálló diszciplínává lett kommunikációelmélet művelői mellett kiváló antropológusok (M. Mead, D. Hymes és C. Lévi-Strauss), szociálpszichológusok (E. T. Hall) és szemiotikusok (U. Eco, T. A. Sebeok, J. Lotman) neve fémjelzi azt az irányzatot, amely „a kommunikáció történetét a történeti folyamat lényegi dimenziójának” tekinti. „A kommunikáció mindenkori technológiája alapvetően befolyásolja a társadalomnak mind szervezetét, mind szellemi arculatát” – állítja fel a tételt Nyíri (1993) a századelőtől napjainkig terjedő historiográfiai háttérrel, jócskán alapozva két „vérbeli” történetész, Hajnal István és H. A. Innis munkáira. Az irányzat végül a német nyelvterületen evez végleges kikötőbe: a nyolcvanas évek végére kialakult „*Kommunikationsgeschichte*” ugyan elsősorban a modern tömegsajtó kialakulásától kezdődő periódusra koncentrál, ám a német tudományosság efféle „címké nélkül” is sokoldalúan megközelítette a 10. századtól kezdődő korszak kommunikációtörténeti kérdéseit.

Önálló irányzatként is tárgyalható a „kommunikációs iskola” egyik állandó hivatkozási bázisa a *szóbeliség*, az „*orális kultúrák*”, a *szájhagyományozás* és ezekkel összefüggésben magának a *hagyománynak* a törvényszerűségeit és működésmódjait firtató terjedelmes irodalom. Problématörténete a 18. században indul, s Milman Parry nevezetes Homérosz-tanulmánya után sarjadzik belőle könyvtárnyi irodalom, különösen azután, hogy a „szóbeliség kontra írásbeliség” szempontjával gyakorlatilag ugyanazon séma lesz alkalmazható a társadalomtörténet egészére. (A témával foglalkozó Nyíri-írások standard hivatkozásainak kiegészítésére ld. Neumer, 1995.)

A fogalom múlt század végi megjelenése után a harmincas évek Amerikájában indultak el az *akkulturációs* kutatások, amelyek a különböző etnikumok és kulturális csoportok érintkezése által kiváltott kulturális változások természetrajzára kérdeztek rá (Smith, 1964). A hetvenes évek francia és angol irodalma már elsősorban a gyarmatosító-bennszülött relációban értelmezte, az őslakos kultúra szétzúzásának formulájaként (Scribner, 1995). Újabbán egy kultúra tudatos átültetését, „*transzplantációját*” (amelynek tipikus példája a missziós tevékenység) már inkább az „*inkulturáció*” terminussal jelölik (Boda, 1994). A két irányzat sajátos „keveréke” a mind népszerűbb és egyre inkább alakot öltő „*kultúrák közti kommunikáció*” (*cross-cultural communication*) kutatása.

Ha „a kultúra a szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökített modellje, szimbolikus formában örökölt eszmék rendszere, amelyeknek a segítségével kommunikálnak az emberek, megőrzik önmagukat és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteiket és viselkedésmódjaikat” – ahogy Clifford Geertz és vele együtt a *szimbolikus antropológia* (Hoppál–Niedermüller, 1983) állítja –, akkor a minket körülvevő „szimbolikus univerzum” mozgásformáinak megértése a feladat. Ehhez azonban rekonstruálni kell a jelentéseket (ezt végzi el a nyolcvanas évek Duby- és Koselleck-fémjelezte *történeti szemantikája*), s az individuális szinten legmagasabban szervezett információs alakzatot, a világméretűt, amely elválaszthatatlan a mindenkori megismerő lelki sajátosságaitól (ld. legfőképpen Gurevics, 1974, Ginzburg, 1991). Az 1957-ben „*anyakönyvezett*” *történeti pszichológiában* így ér össze a külső és a belső, a kulturális és a mentális – hogy aztán az *etnopszichológiával* újra a kultúra szintjére ugorjon.

A sort még jócskán lehetne folytatni, de így is látható: jó ideje ömlenek az információelvű szemlélet gyűjtőmedencéjébe különböző irányokból érkező diszciplínák. Az egyes információrendszerekre vonatkozóan felhalmozott történeti alapirodalom anyagával és megfelelő teoretikus kiindulópontokkal együtt a történeti ökológiához hasonlóan hamarosan megteremtheti közös fogalmi rendszerét, módszertani apparátusát az immár elkülönült *információ-történeti* iskola.

A szintézis ígérete és fontosságának tudata különösen örömtelivé teszi, hogy immár öt éve, 1991 óta Magyarországon is működik egy interdiszciplináris tudományos közösség, amely külső igazodási pontok híján megkísérli megtalálni az információközpontú történetírás néhány sarokpontját. A Világtörténet hasábjain most ők a vendégek: az ELTE Bölcsészettudományi Karán működő Történeti Informatika Műhelykurzus által összeállított tematikus szám az információ-történeti kihívást elemző tanulmányok (Zalai K., 1991, 1992, Z. Karvalics, 1994b) után a téma hazai szakirodalmi bevezetésének tekinthető. A válogatás arra törekszik, hogy érzékelhető legyen: a világtörténeti folyamat egésze és egyes történeti események egyaránt szemlélhetők információ-történeti szemüveggel. A magyar szerzők a Műhelykurzus résztvevői.

Irodalom

- Bloch, M.*: Mít várjunk a történelemtől? In: A történelem védelmében. Gondolat, Bp. 1974
- Boda, László*: Inkulturáció–Egyház–Európa. Munkácsy, Bp. 1994
- Braudel, F.*: A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent. In: Történetelméleti tanulmányok. Szerk.: Glatz Ferenc, Gondolat, Bp. 1977
- Boulding, K.*: The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics. In: Economics of Information and Knowledge. Ed. D. M. Lamerton, Penguin Books 1971
- Buckingham, R. A.*: The importance of information system studies in university curriculum. In: Education & Computing. Elsevier 1991
- Carr, E. H.*: Mi a történelem? Századvég, Bp. 1993
- Collingwood, R. G.*: A történelem eszméje. Gondolat, Bp. 1987.
- Duby, G.–Lardreau, G.*: Párbeszéd a történelemről. Akadémiai, Bp. 1993.
- Fercsik, János*: Informatika I. Informatika és számítógép. Műszaki, Bp. 1993
- Ginzburg, C.*: A sajt és a kukacok. Egy 16. sz.-i molnár világképe. Európa, Bp. 1991
- Greksza, Attila*: A számítógép és a hagyományos történeti szerep átalakulása (Historiográfiai vázlat). In: Információ és társadalomelmélet. Pro Philosophia Szegediensis. 1994
- Gurevics, A. J.*: A középkori ember világképe. Kossuth, Bp. 1974
- Hoppál, Mihály–Niedermüller, Péter* (Szerk.): Jelképek–kommunikáció–társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. Tankönyvkiadó, Bp. 1983
- Kosáry, Domokos*: A történelem veszedelmei. Magvető, Bp. 1987
- Lamberton, D. M.*: Introduction. In: Economics of Information and Knowledge. 1971

- Machlup, F.:*
1962 The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, UP.
- Neumer, Katalin:*
1995 Miről szól a privátnyelvkritika? – BUKSZ, 1995/2.
- Nyíri, Kristóf:*
1993 Hagyomány és társadalmi kommunikáció. – Replika, II-12.
- Pfister, C.:*
1989 Bad Homburg – Birthplace of the European Association for Environmental History. EH Newsletter No. 1.
- Popper, K.:*
1989 A historicizmus nyomorúsága. Akadémiai, Bp.
- Porat, M. U.:*
1977 The Information Economy: Definition and Measurement. Washington DC.
- R. Várkonyi, Ágnes-
Kósa, László:*
1993 Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról. Orpheusz, Bp.
- Scribner, R. W.:*
1995 A kora újkori Európa történeti antropológiája. – BUKSZ 1995/4.
- Smith, R. J.:*
1962 Az amerikai etnológusok akkulturációs kutatásai: a kialakulás és az újabb fejlemények. In: Műveltség és hagyomány VI. Szerk.: Gunda Béla. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szecskő, Tamás:*
1994 Periszkóp. – Magyar Sajtó, október 31. 9.
- Toffler, A.:*
1980 The Third Wave Bantam Books.
- Walter, F.:*
1990 Környezetünk mint a történettudomány új tárgya. – Liget, 1990/3.
- Zalai, K. László:*
1991 Úton a történeti informatika felé. – Jel-Kép, 1991/1-2.
- Zalai, K. László:*
1992 Egy új kihívás: az információelvű történet szemlélet. – Magyar Tudomány, 1992/8.
- Z. Karvalics, László:*
1994a A távközlés adatbiztonságának őstörténete (i. e. 3000 – i. sz. 1889). Magyar Távközlés, II.
- Z. Karvalics, László:*
1994b A történeti informatika igénye, előtörténete és programja. In: Információ és társadalomelmélet...
- Zsolnai, László:*
1987 Mit ér az ökonómia, ha magyar? KJK.